

ÁCS PÁL

„Hamis barátok rebelliója”

Szűcs Jenő Dózsa-tanulmányai – 40 év után

Az itt következő gondolatok sokkal inkább tartoznak a 20. század '70-es éveinek történetéhez, mint a 16. századéhoz. Több mondanom van most Szűcs Jenőről – az 1970-es–1980-as évek nagy hatású, mára már némiképp elfeledett történészéről, a magyar történetírás egyik megújítójáról,¹ az 1514. évi parasztháború kiemelkedő kutatójáról –, mint magáról Dózsa Györgyről.

Nem sokkal Csehszlovákia 1968-as megszállása után történt a következő, jellegzetesen groteszk, kelet-közép-európai eset. A történelmet akkoriban, az 1970-es években (is) saját politikai céljaira használó hatalom berkeiből jött az ötlet: az 500 évvel korábban született parasztforradalmár tiszteletére az 1972-es esztendő legyen Dózsa-émlékév.² Szükség volt a klasszikus forradalmi szimbólumok felelevenítésére.³ A kultúrpolitikát nemigen zavarta, hogy Dózsa György születési dátuma szintiszta spekuláció alapján „keletkezett”: semmilyen kézzelfogható adat nem támasztotta alá azt, hogy a paraszvezér 1472-ben született.⁴ Az emlékév meghirdetése a kor szokásainak megfelelően afféle megrendelés volt a történészek számára: alkossanak új eredményeket hozó – a politika által is kiaknázható – szaktanulmányokat Dózsáról. Alighanem az 500 éves jubileum politikus kezdeményezőit is meglepte, hogy mennyire komolyan vette a szakma ezt a felkérést. Ennél is nagyobb megdöbbenést okozott az emlékév kapcsán

1 Tiszteletkőr. Klaniczay Gábor, Laszlovszky József, Petrovics István, Zsoldos Attila, Pirnát Antal, Gyimesi Sándor, Rugási Gyula írásai Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok c. könyvéről (MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993). BUKSZ 6. (1994) 3. sz. 321–339. A *Tiszteletkőr* konvencionális szakmaiságát, Szűcs szokatlan gondolati dimenziói iránti érzéketlenségét bírálja: *Gyáni Gábor*: Szűcs Jenő, a magányos történétíró. Forrás 40. (2008) 6. sz. 18.

2 Ld. Tatai Erzsébet írását folyóiratunk jelen számában..

3 Vö. Dózsa. Magyar költők versei (Dózsa születésének ötszázadik évfordulójára). Szerk. Tóth Gyula. Előszó Juhász Ferenc. Szépirodalmi, Bp., 1972.; *Nemeskürty István*: Krónika Dózsa György tetteiről. Híradás a Mohács előtti időkről. Kossuth, Bp., 1972.

4 „Az emlékévben Márki becsléséből [*Márki Sándor*: Dósa György. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1913. 17.] kiindulva egyezményesen 1472-t tették meg születési évnek. Láttuk, forrásainkban életkora sosincs megemlítve. Ebből Márki joggal következtethetett arra, hogy sem fiatal, sem öreg nem lehetett, becslése alighanem mégis hibás: a 16. század elejére saját korának viszonyait vetítette vissza, s jó negyvenesnek vélte Székely Györgyöt. Úgy vélem, közelebb járnánk az igazsághoz, ha harminc, harmincöt évesnek gondolnánk.” *Barta Gábor*: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. Századok 109. (1975) 87.

napvilágot látó tudományos publikációk újszerűsége és bátor szókimondása.⁵ A Dózsa-kérdés körüli szellemi pezsgés – mennyiségében és minőségében – messze meghaladta a megrendelők elvárásait. De a kiszabadult szellem már nem bújt vissza a palackba.

Az 1972-es emlékév legnagyobb hatású tanulmányait Szűcs Jenő írta – azonnal hármat. Az egyiket egy történelmi szakfolyóiratban,⁶ a másikat egy népszerű társadalomtudományi közlönyben,⁷ a harmadikat az *Irodalomtörténeti Közleményekben*⁸ jelentette meg. A három szöveg között vannak ugyan tartalmi átfedések, mégis teljesen önálló értekezésekről van szó. Szűcs sajátos munkamódszerére jellemzően mondanivalójának lényegét mindhárom tanulmányában tételesen kifejtette, de hol a filológiai, hol a történeti-elméleti, hol pedig az eszmetörténeti, kultúrantropológiai argumentációt részesítette előnyben.

Szűcs Jenő mindenekelőtt szigorú rendet teremtett a parasztháború forrásai között. Kimutatta, hogy a köztudatban élő Dózsa-narratívában a történeti források mintegy tótágast állnak: a leghiteltelenebbeknek van a legnagyobb, a leghitelesebbeknek a legkisebb tekintélyük. A legtöbb megbecsülést a másodlagos vagy harmadlagos értesülésekre alapozó, irodalmi elvek szerint megszerkesztett (jobbára elég késői) humanista költők és történetírók kapják, miközben a primer források háttérbe szorulnak.⁹

5 1972-ben nemzetközi Dózsa-ülésszakot tartottak a Magyar Tudományos Akadémián. A konferenciát a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete rendezte. A konferencia előadásai: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert.* Hrsg. Gusztáv Heckenast. Akadémiai, Bp., 1977.

6 *Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanúsága.* Levéltári Közlemények 43. (1972) 213–263.

7 *Uő: Dózsa parasztháborújának ideológiája.* Valóság 15. (1972) 11. sz. 12–39. Ugyanez: in: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Gondolat, Bp., 1974. 601–667. – Ez a szöveg azonos Szűcs Jenőnek az emlékévben megtartott nemzetközi Dózsa-konferencián németül tartott előadásával: *Die Ideologie des ungarischen Bauernkrieges.* In: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen i. m. (5. jz.) 157–187.* A tanulmány széles körű vitát váltott ki a közvéleményben. Mód Aladár, Bácskai Vera, és főként Perjés Géza vitacikkei, valamint Szűcs Jenő válaszai ma már a tudománytörténet részét képezik. A Perjés Gézával folytatott disputából voltaképpen egy negyedik nagy Dózsa-tanulmány formálódott: *Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén.* In: *Uő: Nemzet és történelem i. m. 557–600.* Vö. Szűcs Jenő műveinek bibliográfiája: in: *Uő: A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szerk. Zimonyi István. József Attila Tudományegyetem Östörténeti Tanszék, Szeged, 1972. (Magyar Östörténeti Könyvtár 3.) 323–330.

8 *Uő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében.* *Irodalomtörténeti Közlemények* 78. (1974) 409–435. Ugyanez oroszul: *Rol' oppozicionnogo tecenia sredi franciskancev v formirovanii ideologii krest'anskoj vojny 1514 goda i Reformacii Vengrii.* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1976) 1. sz. 25–72.

9 Szűcs hat forrástípust különít el: 1. Az eseményekkel egyidejűleg keletkezett magánlevelek, tudósítások, követjelentések; 2. a világi és egyházi kormányzat egykorú iratai; 3. a felkelést követő hónapokban keletkezett jogi emlékek; 4. emlékirat jellegű feljegyzések, amelyeket személyes élmények alapján, az események utáni évtizedekben írtak; 5. külföldi kortársak szóbeli információik alapján lejegyzett elbeszélései; 6. a parasztháború humanista feldolgozói Taurinustól Istvánffyig. Szűcs azt állítja, hogy a hagyományos történetírás ebből a hat forrásfajtaból kizárólag a 6. csoportra alapozta megállapításait. *Szűcs J.: Nemzet és történelem i. m. (7. jz.) 610–612.*

Éppen ezért Szűcs az okleveles forrásokat helyezte előtérbe,¹⁰ az elbeszélő műveket pedig – ezek fényében – következetes kritikának vetette alá. Így sikerült helyreállítania a parasztháború valószínűbb eseménymenetét. Bravúros elemzéssel bebizonyította, hogy Dózsa György az események kezdetén még nem állt a Bakócz Tamás bíboros által a török ellen toborzott kereszties had élén.¹¹ Egyértelmű, hogy a híres „ceglédi beszéd” pusztán fikció:¹² Dózsa valójában csak jóval később, május 28. és június 6. között, a nagylaki győzelem és Lippa elfoglalása után lett az országos parasztháború fővezére: „Minden ezen a héten dőlt el. Miután Dózsa feladta a török hadjáratot és csakugyan meghirdette a háborút a nemességgel szemben” – írja Szűcs.¹³ Dózsa fellépésére tehát a céljait folyamatában változtató, egyre radikalizálódó mozgalom sodrában, az események fordulópontján, és nem a kezdetén került sor.

A történész egyúttal kiemelt figyelmet szentelt a paraszttömeg mozgalom vezérkarában feltűnően nagy számban jelen lévő egyházi személyeknek, a széles látókörű Lőrinc papnak, a „dühöngésig rajongó”¹⁴ Túrkevei Ambrusnak és társaiknak, akik a háború „ideológusainak” számítottak. Szűcs érdeklődését felkeltette az a körülmény, hogy a lázadásban részt vevő egyháziak túlnyomó többsége obszerváns ferences szerzetes volt.¹⁵ Ezért is vont be Szűcs a vizsgálatba egyelőre még senki

10 Szűcs felhasználta a parasztháború korszerű monográfiáját és okmánytárát; ezek ekkor még csak kéziratos formában léteztek: *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Gondolat, Bp., 1973.; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen rediguit Geisa Érszegi.* Akadémiai, Bp., 1979.

11 „Meggyőződésem [...], hogy Székely Dózsa György eredetileg nem volt a keresztiesek vezére” – hangsúlyozza Barta Gábor is: *Barta G.: i. m.* (4. jz.) 70.

12 Az állítás újszerűségének kontextusához érdemes figyelembe venni, milyen hatása és szerepe volt ekkoriban Illyés Gyula *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* c. versének. In: Dózsa. Magyar költők versei i. m. (3. jz.) 82–83. Érdekesebb ennél Nemeskürty István felfogása. A regényes Dózsa-életrajzban érzékelhető, hogy a szerző már tudatában van a ceglédi beszéd hitelességét cáfoló új kutatásoknak: „tekintsük tehát Ceglédet pusztán *jelképnek*” – mondja Nemeskürty. Mégis – követe a hagyományt – beilleszti könyvébe a „Cegléd piacán” c. fejezetet, jellemző módon Taurinusra, Tuberóra és Gianmichele Brutóra (tehát a Szűcs által kritizált humanista feldolgozásokra) alapozva elbeszélését. *Nemeskürty I.: i. m.* (3. jz.). Az emlékév során díszkiadásban jelentették meg Stephanus Taurinus *Stauromachiáját*, melyben a fiktív ceglédi beszéd elhangzik: *Taurinus István: Paraszti háború.* Ford. Geréb László. Magyar Helikon, Bp., 1972. 30–33. – A parasztháború „mítoszait” csak napjainkban kezdi – az emlékeztörténet társadalomtörténetének szemszögéből – újraértelmezni a történettudomány: *Erdélyi Gabriella: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban.* In: *Uő: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.* Libri, Bp., 2011. 161–181.

13 *Szűcs J.: Nemzet és történelem* i. m. (7. jz.) 642–643.

14 A tanulmány Szerémi György szavával (*furibundus*) jellemzi itt a parasztháború egyik ideológusát. *Szűcs J.: Nemzet és történelem* i. m. (7. jz.) 642. Tudatos utalás ez a későbbi német reformáció apokaliptikus lázban égő fanatikus forradalmárainak „rajongó” (*Schwärmer*) megnevezésére. Tudjuk, hogy nemcsak a katolikus egyház, hanem Luther is kegyetlen harcot hirdetett a „hamis testvérek és rajongó lelkek” ellen. Luther válogatott művei. V. Bibliafordítás, vigasztalás, imádság. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Bp., 2011. 493.

15 A parasztháború „értelmiségének” obszerváns ferences hátterét a régebbi szakirodalom nem érzékelte, de Szűcs Jenővel együtt, vele egy időben már Barta Gábor is hangsúlyozta: *Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m.* (10. jz.) 61–62. Még érdekesebb, hogy a források mélyebb ismerete

által nem tanulmányozott kódexet: a magyar obszerváns ferences rendtartomány belső írásos ügyvitelét szolgáló formuláskönyvet.¹⁶ Ez a kézirat számos érdekes adatot tartalmaz a Dózsa-lázadás előtt és alatt izgató prédikációkat tartó ellenzéki vagy (korabeli egyházi szóhasználat) „apostata” (vagyis a szerzetesrendet elhagyó) ferences szerzetesek nézeteiről. A magyar ferences rendtörténet adatait és az említett formuláskönyv tanulságait a parasztháború valós eseménytörténetével összevetve Szűcs arra a meggyőződésre jutott, hogy a lázadás forrongó gócai egybeesnek az obszerváns ferences rendtartomány egy-egy jelentős kolostorával. A harcok valóban Szikszó, Sárospatak, Gyula, Várad, Csanád környékén, valamint a Duna–Tisza közének alsó részén dúltak a leghevesebben, ott, ahol jelentős obszerváns kolostorok is voltak. „A kellő kritikával megszürt források hiteles információi és kódexünk darabjai tehát immár fogaskerekeként illeszkednek egymásba” – mondja Szűcs.¹⁷

Ezekből a mikrofilológiai vizsgálatokkal nyert adatokból és megfigyelésekből kiindulva, merész logikai következtetésekkel alkotta meg Szűcs Jenő híres téziseit a parasztháború – általa „népi kereszties gondolatkörnek” nevezett – ideológiájáról, amelyet a ferences obszervancia elhajló irányzataiból eredeztetett. „A mikrofilológia e ponton egyszersmind pszichológiai forrás” – hangoztatta a történész.¹⁸ Az a kérdés foglalkoztatta leginkább, hogy miképpen alakulhatott át egy eredendően törökellenes kereszties eszmekör a nemesség elleni fegyveres lázadás ideológiájává.¹⁹ Pontosabban fogalmazva azt kutatta, hogy kik és miképpen „fordították le” a török elleni kereszties háború gondolatrendszerét a társadalmi egyenlőtlenségek azonnali, erőszakos megszüntetésére irányuló propaganda nyelvére. Ezt a sajátos

nélkül, de kellő intuícióval ugyanekkor *Nemeskürty István* is rátalált a parasztháború ferences gyökereire: In signo crucis. Ferencesek és világi papok az 1514-es parasztháborúban. Vigilia 37. (1972) 595–599. Vö. *Szűcs J.*: Ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 216.; *Uő*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 411.

16 *Szűcs J.*: A ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 223. A szóban forgó kódex (Formularium in usum ordinis fratrum minorum regularis observantiae in Hungaria. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Cod. Lat. 432. – a cím Bartoniek Emmától származik) és két másik formuláskönyv kritikai kiadása Molnár Antal gondozásában és bevezető tanulmányával az *Analecta Franciscana* sorozat 17. köteteként Rómában jelenik meg 2015-ben.

17 Vö. *Szűcs J.*: Ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 247.

18 *Uő*: Nemzet és történelem i. m. (7. jz.) 649.

19 Szűcs Jenő pontosan tisztában volt az 1456-os előzményekkel is. *Uő*: Ferences obszervancia i. m. (6. jz.) 214.; *Uő*: Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle 6. (1963) 11–14.; *Uő*: Nemzet és történelem. i. m. (7. jz.) 616. Erre az összefüggésre nemrégiben Klaniczay Gábor emlékeztetett: „1456-ban Kapisztrán János obszerváns ferences prédikátort küldte a pápa Magyarországra, hogy toborozzon parasztokat a török ellen. Ebből már akkor, a nándorfehérvári győzelem idején is adódtak problémák. Amikor összegyűlik egy nagy paraszti tömeg, beindul egyfajta dinamizmus, amelyben átalakul a társadalomról alkotott szemléletük. Ők azok, akik az országot megvédik, és nem a nemesek. Megindul és egyre messzebb ér az ellenségek kijelölésének a folyamata, eléri az urakat is, akik nem tudták őket megvédeni. A kereszties hadjáratokban mindig volt ilyen veszély Nyugat-Európában is.” *Erdélyi Gabriella–Klaniczay Gábor–Pálosfalvi Tamás*: Muzsikáltak a kinhalálhoz. Népszabadság 2014. máj. 16. <http://nol.hu/kultura/muzsikáltak-a-kinhalalhoz-1462447>.

nyelvezetet a ferences rendben, különösen annak obszerváns irányzatában lehetőségként mindig is meglévő radikális misztika és apokaliptika beszédmódjában vélte felfedezni az elemző.²⁰ Szűcs különös jelentőséget tulajdonított egy körlevélnek, amelyben a ferences tartományfőnök elítélte a magyar kolostorokban dívó szentírás-magyarázat gyakorlatát, bírálta bizonyos rendtagok vakmerőségét, akik „azon fáradozván, hogy többet értsenek meg, mint ami helyes, a közösségben a testvérek előtt bizonyos könyveket terítenek ki magyarázatra, szemüveget tesznek fel, s különféle dolgokat nyilvánítanak ki, ami éppen eszükbe jut”.²¹ Kardos Tibor és Székely György korábbi kutatásaira²² is támaszkodva Szűcs Jenő a hazai ferencesek közt jól ismert misztikus-apokaliptikus iratokból és a két európai jelentőségű magyar ferences író, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát írásából igyekezett tartalommal megtölteni a „ferences ellenzékiiség” nehezen körvonalazható fogalmát. Tudvalevő, hogy ugyanezekben a dolgozataiban Szűcs – messze túlmutatva a Dózsa-felkelés problematikáján – még merészebb hipotézissel a magyarországi reformáció kibontakoztatását is a ferences aposztatáknak tulajdonította,²³ megalkotva ezzel a „ferences reformáció” sokat vitatott elméletét.

De szorítkozzunk most csupán a Dózsa-tanulmányok egykorú, 1970-es évekbeli értelmezési lehetőségeire és jelentésköreire. Vajon mi lehetett az oka, hogy – Gyáni Gáborral szólva – Szűcs Jenő „idehaza szinte sztártörténésznek számított”?²⁴ Hogyan lehetséges, hogy bonyolult filológiai akribiával megírt, nehéz és szerteágazó következtetési láncokat fűzőgető szövegei – köztük a Dózsa-értekezések – jelentős hatást gyakoroltak a magyar értelmiség széles köreire, azokra is, akik amúgy nem túlságosan érdeklődtek a történettudomány iránt? A válasz látszólag nagyon egyszerű: Szűcs Jenő lényeges problémákról tudott nagyon fontosat és újszerűt mondani. Ám ha azt is megkérdezzük, hogy milyen nemzetközi és hazai példák elvi sémái nyomán, milyen gondolatrendszerekben mozogva fejtette ki ezt a hatást, akkor a válasz sokkal nehezebb.

Vitathatatlan, hogy a Dózsa-tanulmányok – pusztán a témájuk miatt – felkeltették a marxista értelmezés igényét. Az „ideológia” kifejezés (amely Szűcs egyik

20 A ferences mozgalomban kezdettől jelen lévő radikális misztikát egy sajátos kulturális modellt tükröző nyelvi jelenségként leíró Szűcs Jenő (nem meglepő módon) előlegezi Jacques Le Goff 1999-ben írt Assisi Szent Ferenc-monográfiájának (*Jacques Le Goff: Assisi Szent Ferenc*. Ford. Szilágyi András. Európa, Bp., 2002.) lényeges megállapításait.

21 *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 422.

22 *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Akadémiai, Bp., 1955. 386.; *Székely György*: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok 95. (1961) 473–504. Az 1972-es Dózsa-konferencián mindketten előadtak: *György Székely*: Der Dózsa-Aufstand. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen i. m. (5. jz.) 21–36.; *Tibor Kardos*: Bemerkungen zur Ideologie des bewaffneten Kampfes in der Dózsa-Revolution. Uo. 207–216. A radikális misztika szakirodalmának (Szűcs által nem említett) magyarországi előzményei közé tartozik még: *Otrókocsi Nagy Gábor*: A misztika kódexirodalmunkban. Debreceni Református Tanárképző, Debrecen, 1937.

23 Különösen: *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 426–435.

24 *Gyáni G.*: i. m. (1. jz.) 5.

tanulmánycímében feltűnik)²⁵ nem nélkülözött bizonyos marxista allúziókat. Persze nem a *Geyer Flórián dalát* éneklő tömegek forradalmi szlogenjeit, nem is Engels *Német parasztháborúját* vagy Bebel és Kautsky mechanikus társadalmi determinizmusát vélhették egyesek kihallani Szűcs Dózsa-értekezéseiből. Sokkal inkább azoknak az – akkor még korszerűnek számító – modern, marxista történetíróknak a hatását érezhették itt, akik ekkor még hittek az európai forradalmak „ideológiájának” gazdasági-társadalmi meghatározottságában. Már Szűcs Jenő működése előtt is ismertek voltak Magyarországon a dogmatizmust elutasító nyugat-európai marxista történészek munkái. A magyar puritanizmus történetével foglalkozó Makkai László például felhasználta Christopher Hillnek az angol polgári forradalom apokaliptikus látásmódját tárgyaló munkáit.²⁶

Szűcs Jenő azonban ekkorra már messze meghaladta a „korábban és hosszú időn át őt szintén magával ragadó marxista szemléletet” – írja Gyáni Gábor Szűcs Jenőről szóló portrétanulmányában.²⁷ A Dózsáról szóló írásokból valójában teljességgel hiányoznak a marxista történetírók elemzési technikái. A parasztlázadás ideológiáját nem a szociális feszültségekből és a gazdasági viszonyokból származtatja a szerző. Voltaképp még azok a (manapság is hangoztatott) érvek sem szerepelnek Szűcsnél, amelyek a parasztság fokozódó terheiben, a földesúri elnyomás törvényesítésében látják az elégedetlenség okait. Hiányzik az a megszokott indoklás is, mely szerint a nemesség a tavaszi mezőgazdasági munkák elmaradásától való féltében gátolta meg a török elleni keresztes háború megindítását.²⁸

Az olvasók némiképp több joggal észlelhették Szűcsnél a marxizmus determinizmusának *fordítottját*. Érthették úgy is ezeket a szövegeket, hogy a szerző – ismét „talpáról a fejére állítva” a marxista érvrendszert – nem az „alapból”, hanem a „felépítményből”, az ideológiából kiindulva próbálja megmagyarázni a parasztfelkelés eseménymenetét. Ismerve Szűcs Jenő meghatározó kötődését a protestantizmus eszmevilágához, sokan gondolhatták azt is, hogy a szerző a reformáció eredendően apokaliptikus szelleméből óhajtja „levezetni” a társadalmi revolúciót. Nyugat-európai párhuzamként felmerülhetnek olyan, a középkori és kora újkori millenarista mozgalmakat vizsgáló történeti munkák, amelyek efféle szemlélettel kezelték anyagukat. A mély baptista gyökerekkel rendelkező oxfordi történész, Marjorie Reeves már az 1950-es években híressé vált Gioacchino da Fiore (1132–1202) calabriai apát millenarizmusának „előreformációs” szemléletéről szóló írá-

25 Az „ideológia” kifejezés ebben a kontextusban ráutalás, egyszersmind elrugaszkodás Kardos Tibor és Székely György fent említett (22. jz.) munkáitól.

26 Az angol tudományosságban ma is megbecsült kutatónak számító marxista történész Christopher Hill (1912–2003) egyik könyve igen korán megjelent magyarul: *Az angol forradalom: 1640. Három tanulmány*. Szerk. Christopher Hill. Szikra, Bp., 1948. Később: *Uő: Az angol forradalom évszázada: 1603–1714*. Kossuth, Bp., 1968. Hillre hivatkozik: *Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Akadémiai, Bp., 1952. 9., 17., 88.

27 *Gyáni G.*: i. m. (1. jz.) 5.

28 *Vö. Szakály Ferenc–Barta Gábor: Dózsa népe és a magyar társadalom*. Társadalmi Szemle 27. (1972) 6. sz. 75–85.

sai révén,²⁹ melyeket a magyar reneszánszszakutató Bán Imre is nagy haszonnal forgatott. Kevésbé ismerték nálunk Norman Cohn 1957-ben kiadott *The Pursuit of the Millennium* című alapvető munkáját.³⁰ A könyv a keresztes háborúk messianisztikus szelleméből, a „forradalmi flagellánsok” hitvilágából, szektás indulatokból, általános elkeseredésből kiindulva adott magyarázatot a középkor nagy társadalmi válságaira – Szűcséhez sokban hasonló problémalátással. Dame Frances Yates³¹ angol reneszánszszakutatónak a kora újkori millenarizmust tárgyaló munkái (részben a Szűcs Jenővel szoros kapcsolatban álló Klaniczay Tibor hatására) éppen az 1970-es években váltak népszerűvé Magyarországon. Yates a 16. század végi értelmiség „egyetemes reformációra” való törekvéseit elemezve jutott el a harmincéves háború kitörésének magyarázatához.³²

Alighanem ennek a fordított irányú determinizmusnak az elutasítása is megjelenik azokban a manapság olvasható reformációtörténeti tanulmányokban, amelyek élesen bírálják Szűcs Jenőnek a „ferences reformációra” vonatkozó, fent említett téziseit.³³ Való igaz, hogy ez az elmélet minden eredetisége és meggyőző ereje ellenére nemigen állta ki az idők próbáját.³⁴ A legszigorúbb forráskritika sem

29 Marjorie Reeves (1905–2003) az oxfordi St. Anne’s College kutatója egy életen át tanulmányozta Joachim apát műveit és szellemiségét. Pl.: *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism*. Clarendon Press, Oxford, 1969. (Reprint: University of Notre Dame Press, Notre Dame [Indiana], 1993.) Hivatkozik rá *Bán Imre*: Dante és a joachimizmus. In: *Uő*: *Eszméek és stílusok*. Akadémiai, Bp., 1976. 21.

30 Szintén hivatkozik rá: *Bán Imre*: Chiliaztikus és apokaliptikus hiedelmek a reneszánsz korban. In: *Uő*: *Költők, eszmék, korszakok*. Szerk. Bitskey István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 73. (A korábban publikálatlan tanulmány Bán Imre hagyatékában maradt fenn, eredetileg egy francia kézikönyv számára készült.) Cohn jelentőségét méltatja: *Howard Hotson*: *Anti-Semitism, Philo-Semitism, Apocalypticism, and Millenarianism in Early Modern Europe. A Case Study and Some Methodological Reflection*. In: *Seeing Things Their Way. Intellectual History and the Return of Religion*. Ed. Alister Chapman–John Coffey–Brad S. Gregory. University of Notre Dame Press, Notre Dame (Indiana), 2009. 95–98.

31 Dame Frances Amelia Yates (1899–1981) a londoni Warburg Institute egyik legkiválóbb kutatója volt. Műveit (pl.: *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. University of Chicago Press, Chicago, 1961.) Klaniczay Tibor nyomán sokan ismerték Magyarországon az 1970-es években. Klaniczay meghívására előadást is tartott a Magyar Tudományos Akadémián.

32 Véletlen egybeesés, de nem érdektelen, hogy a Dózsa-émlékével egy időben jelent meg egyik legfontosabb könyve: *Frances A. Yates*: *The Rosicrucian Enlightenment*. Routledge & Kegan Paul, London, 1972.

33 A Szabó András és Óze Sándor között az ún. ferences reformációról kibontakozott vita állomásait és a disputa bibliográfiáját legújabbán ld.: *Óze Sándor*: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2011. 109. skk. A vitában Szabó András Szűcs tézisének merev elutasítójaként, míg Óze a tézis továbbfejlesztőjeként lép fel.

34 Csepregi Zoltán (megengedőbb véleményt formálva) a ferences reformáció tézisét némiképp elavult, több ponton cáfolható koncepciónak érzi, mégsem tartja megalapozottnak az elmélet új keletű, totális tagadását, és maga hoz fel olyan érveket, melyek korlátozottan bár, de esélyt adnak ennek a kiüresedőben lévő teóriának is: *Csepregi Zoltán*: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Balassi, Bp., 2013. (Humanizmus és Reformáció 34.) 219. Csepregi felhívja a figyelmet arra is, hogy Erdélyi Gabriellának vatikáni források alapján sikerült azonosítani azt a szerzetesi tapasztalatokkal is

óvta meg Szűcsöt attól, hogy egyes adatokat túldimenzionáljon és félremagyarázzon.³⁵ Másfelől az 1970-es években nem ismerhette még a magyar reformáció történetét olyan mélységig, ahogyan azt manapság a legújabb alap kutatások lehetővé teszik.³⁶ A protestantizmus hazai folyamatai nyilvánvalóan nem a ferences rendházakból indultak ki, noha az első magyar reformátorok között akadtak ferencesek is.

Félreértik azonban Szűcs Jenőt azok, akik bármiféle – ilyen vagy olyan irányú – determinizmus miatt marasztalják el. Ő ugyanis az 1970-es években már ezt az imént felvázolt, fordított értelmű társadalmi meghatározottságot sem tette magáévá – sem Dózsa-tanulmányaiban, sem más írásaiban. „A magyar 1514 eszmetörténeti szempontból azért foglal el sajátos helyet az európai parasztmozgalmak sorában, mert az ideológiai mozgás rövid három hét folyamán oly módon haladja meg a »regulázott« feudalizmus koncepcióját és jut el az egész társadalmi rend radikális átalakításának gondolatához, hogy ebben nem a misztika a vezérmotívum (noha természetesen bizonyos khiliasztikus vonások itt is közrejátszanak), és a vagyonszűkösség elve – tudomásunkkal – fel sem merül” – írja.³⁷ Szűcs tehát egy egyetemes, „össztörténelmi” kultúrakoncepció jegyében az ideológiát is a társadalmi mozgások részeként gondolta el, olyan erőként, amely, miközben formálja ezeket a mozgásokat, általuk maga is átalakul. Ez a szemlélet beszédes párhuzamokat mutat a francia Annales-iskola Szűccsel kortárs képviselőinek – Dubynek, Le Goffnak, Ariès-nek és társaiknak – történelemképével.³⁸ Nem véletlen, hogy egy bő évtizeddel később, amikor Szűcs Jenő már világhírűvé lett, az Európa három régiójáról szóló kis könyvének francia kiadásához az Annales vezéralakja, Fernand Braudel írt előszót.³⁹

A Dózsa-parasztfelkelésben részt vevő obszerváns ferencesek ideológiáját bonyolult és ellentmondásos képződményként mutatta be Szűcs: „e mozgalom már 13. századi eredetében a ferences rend (sőt tágabban az egész egyház) *spirituális* indítékú belső reformkísérlete volt, s egyidejűleg az egyház már alapjában *nem spirituális* jellegű autoritásának harcos védelmezőjeként lépett fel. [...] Az obszervancia természetrajzához tartozik, hogy *ugyanabból a talajból* termelődtek ki szüntelenül eretnek és kvázi-eretnek magatartásformák, s egyidejűleg az *ecclesia militans* olyan pregnáns – némely tekintetben a későbbi jezsuitákra emlékeztető – képviselői, mint a magyar történelemben szerepet játszó Marchiai Jakab és Kapisztrán János” – hangsúlyozta a történész.⁴⁰ Szűcs közel került ahhoz, hogy megállapítsa: az inkvizítor és az „aposztata” eretnek közti különbség szinte észrevehe-

rendelkező, mozgékony klerikusréteget, amelyből előléphetett a hazai reformátorok első nemzedéke. *Erdélyi G.*: Szökött szerzetesek i. m. (12. jz.) 97–113.

35 Különösen jól tetten érhető ez Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációinak a reformáció irányába mutató túlértelmezésében: *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 426. skk.

36 *Pl. Csepregi Z.*: i. m. (34. jz.)

37 *Szűcs J.*: Nemzet és történelem i. m. (7. jz.) 618.

38 *Peter Burke*: The French Historical Revolution. The Annales School 1929–89. Polity Press, Cambridge, 1990.

39 *Jenő Szűcs*: Les trois Europes. L'Harmattan, Paris, 1985.

40 *Uő*: Nemzet és történelem i. m. (7. jz.) 632.

tetlen, kultúrájuk azonos, ugyanazt a „nyelvet” beszélük: az időtől, a helytől és a személytől függ csupán, hogy pontosan hogyan kell őket érteni és minek kell őket tekinteni.⁴¹

Nem lehet nem észrevenni azt a mélységes szkepszist, amellyel Szűcs Jenő – a Dózsa-felkelés kapcsán – az értelmiségi elit és a tömegmozgalmak viszonyát, elmélet és gyakorlat kapcsolatát szemlélte. A ferences obszervancia jellegzetes magatartásmintája Szűcs szerint a „balance”-keresés volt: „az obszervánsoknak szüntelenül küzdeniük kellett a saját soraikban jelentkező – hol ebbe, hol abba az irányba mutató – divergens áramlatokkal szemben.”⁴² Egész tevékenységük nem volt más, mint heroikus-illuzionisztikus kísérlet a „megbomlott rend” visszabilentésére. A Dózsa-parasztháború döntő történelmi tanulsága Szűcs Jenő számára az volt, hogy a változás, a „forradalom” gyakorlata átértelmezi, magába olvasztja, maga alá gyűri az ideológiákat és az ideológusokat.

Szűcs Jenő nem volt marxista. De a Dózsa-tanulmányok olvasásakor nem tekinthetünk el annak a kornak a problémáitól, amelyben ezek a szövegek születtek. 1968 után a magyar értelmiség jelentős rétegei keresték a kiutat abból a kilátástalanságból, amit az „emberarcú szocializmusba” vetett remények szertefoszlása okozott. Erre a „’68-as” értelmiségre is jellemző volt a feloldhatatlan ambivalencia, az „ideológiai billenékenység”, a meg-megújuló hasadások, mindaz, amiről Szűcs a Dózsa körül csoportosuló obszerváns ideológusok kapcsán beszélt. Az 1968 utáni évek Magyarországon sokan magukra ismerhettek ezekben a középkori entellektüelekben, akik saját magukat reformereknek, a „megbomlott rend helyreállítóinak” vélték – de akik a hatalom szemében csak „hamis barátok” voltak, mozgolódásuk pedig nem más, mint lázadás: *falsorum fratrum rebellio*.⁴³

PÁL ÁCS

FALSORUM FRATRUM REBELLIO

JENŐ SZŰCS'S ESSAYS ON THE PEASANT REVOLT OF GYÖRGY DÓZSA,
AFTER 40 YEARS

Jenő Szűcs (1928–1988) was a historian of great influence in the 1970s and 1980s, one of the renewers of Hungarian historical studies but has since been partially forgotten. In the 1970s, he wrote several important works on the „ideology” of Dózsa’s peasant war, that is, on the religious-intellectual background of the revolt. In striking opposition to the Marxist political understanding of the era, he did not pinpoint the real motives of the Dózsa revolt in economic and social tensions but in the peculiar spiritualism of Franciscan intellectuals.

41 Szűcs fejtegetései nem véletlenül mutatnak rokonságot *Umberto Eco*: A rózsza neve (Európa, Bp., 1988.) c. regényének azon fejezetével, amelyben Casalei Hubertinus sikertelenül igyekszik elhatárolni Szent Ferenc és Joachím apát eredeti („ortodox”) tanításait az „eretnek” eltorzulásoktól az ún. „hamis apostolok” ajkán (263.). Szűcs és Eco sokszor hasonló forrásokból merítettek, és gondolkodásmódjuk, történelemlátásuk is mutat hasonlóságokat.

42 *Szűcs J.*: Ferences ellenzéki áramlat i. m. (8. jz.) 412.

43 *Formularium* (16. jz.) fol. 4.

He saw the concepts of the Franciscan opposition as a kind of „pre-Reformation”. It was in connection to the Dózsa revolt that Jenő Szűcs elaborated his famous and much disputed thesis on the roots of Hungarian Protestant movements in the Franciscan opposition. The present essay seeks to weigh Szűcs’s four-decade old theses: it studies them in the light of the latest international trends in the research of Reformation and Millenarism.